

A közösség sugallta halálgondolat fizikai hatása az egyénre¹

(Ausztrália, Új-Zéland)

A lélektan és a szociológia kapcsolatairól szóló tanulmány² teljes egészében módszertani jellegű volt. Egy-egy módszer azonban csak akkor állja meg a helyét, ha utat nyit, *μάρτοδος*, ha az eladdig osztályozást nem tűrő tények osztályozásának eszközévé lesz. Csak akkor van haszna, ha heurisztikus értékkel rendelkezik. Térjünk át tehát az érdemi munkára, és bizonyítsuk be, hogy néhány megkockáztatott állításom mögött tények húzódnak meg, különösen is olyanok, amelyek az ember esetében lehetővé teszik a fizikai, a lélektani és az erkölcsi, tehát társadalmi tényezők közvetlen kapcsolatának kimutatását.

Korábban már jeleztem, hogy a halál nyomasztó, egyértelműen társadalmi eredetű és mindenféle egyéni tényezőtől mentes gondolata sok közösségben olyan szellemi és fizikai pusztítást képes véghezvinni az egyén tudatában és testében, amely látható vagy ismert sérülés nélkül is gyors halálához vezet. S azt is megígértem, hogy adatokat, bizonyítást, s ha nem is elemzést, de elemzési javaslatot tárok Önök elé. Nos, itt vannak, vitára bocsájtván és az Önök bírálójának kitéve. De mindenekelőtt határozzuk meg a problémát.

* (Részlet a szerző *Szociológia és antropológia* című, az Osiris Kiadónál megjelenés előtt álló tanulmánykötetéből.)

¹ Megjelent a *Journal de Psychologie Normale et Pathologique* 1926-os számában. A Société de Psychologie-ban tartott előadás.

² *Journal de Psychologie*, 1924, 892. pp.

Első fejezet

A halálgondolat kollektív sugalmazásának meghatározása

Nem tévesztjük össze ezeket a jelenségeket azokkal az egyébként rokon jelenségekkel, amelyekkel korábban *thanatománia* néven össze szokták keverni őket. Azokban a társadalmakban, amelyeket tanulmányozni fogunk, az öngyilkosság ugyanilyen fajta kísértés eredménye; az a mód, ahogyan az egyén a bűnösség vagy a mágia egyes állapotaiban ismételten önnön életére tör, különösen is maori vidékeken, ezt a szüntelen késztetést teszi nyilvánvalóvá. Ennek formái tehát pontosan ugyanazok lehetnek, csupán következményei mások abban a jelenségrendszerben, amelyet most leírunk.³ Ebben az esetben az önpusztítás szándéka és kegyetlen elkövetése együtt jár. A társadalmi tényező nyilvánvalóan lélektani közvetítéssel hat a fizikumra; a személy önmagát pusztítja el, és tette öntudatlan.

Azon jelenségek rendje, amelyekről itt társalkodni fogok Önökkel, a mi szempontunkból és a mi bizonyításunkat illetően másképp meglepő. Azokról a sok embernél *rajtaütésszerűen*, elemi erővel *bekövetkező halálesetekről* van szó, melyek oka egész egyszerűen az, hogy *tudják, vagy azt hiszik* (a kettő ugyanaz): *meg fognak halni*.

Ez utóbbi jelenségek közt is el kell azonban különítenünk az olyanokat, ahol ez a hit vagy tudat egyéni eredetű, vagy az lehet. Hamarosan látni fogjuk, hogy az érintett civilizációkban gyakran keverednek azokkal, amelyekre pontosabban gondolunk. Mindeközben világos, hogy ha az egyén beteg, és azt gondolja, hogy meg fog halni, föltételezhető — még akkor is, ha a betegséget szerinte valaki másnak a boszorkánysága, netán saját vétke vagy mulasztása okozta —, hogy a (tudatos és tudattalan) okoskodásban az „elkövetés eszköze” a betegség gondolata.

Csak azokat az eseteket fogjuk tehát figyelembe venni, ahol *a meghaló ember* nem hiszi vagy nem tudja betegnek magát, s *csak meghatározott kollektív okok miatt gondolja, hogy halál fia*. Ez az állapota általában egybeesik azzal, hogy akár mágia, akár bűn mi-

³ Találunk néhány ilyesféle adatot Steinmetz afrikai értesüléseinek jó adattárában: „Der Selbstmord bei den Afrikanischen Naturvölkern”, *Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, 1907. Ld. kiváltképpen a presztízsvesztés miatt elkövetett öngyilkosságokat, ami nálunk és Kínában ma is gyakori, az ókorban pedig igen sokszor előfordult.

att, de megszakad a kapcsolata azokkal a szakrális hatalmakkal vagy dolgokkal, amelyek jelenléte normális körülmények közt életben tartja. A tudatot ekkor teljesen elárasztják olyan gondolatok és érzelmek, amelyek teljességgel kollektív eredetűek, s amelyek semmilyen testi zavarról nem árulkodnak. Az elemzés a páciensnél a szándékosságnak, döntésnek vagy akár az akaratlagos lényegszemléletnek semmiféle elemét, de még egyéni mentális zavart sem tud kimutatni, magán a kollektív sugalmazáson kívül. Az egyén megbabonázottnak vagy vétkesnek hiszi magát, emiatt hal meg. Vizsgálatunk tehát az ilyen jellegű eseményekre szorítkozik. Az ugyanilyen bűnösség vagy rontás okozta öngyilkosság vagy betegség más tényei nyilván kevésbé tipikusak. Miután tanulmányunk egy ennyire részletes körülírástól túl bonyolulttá válnék, most egyszerűbbé, lényegretörőbbé és meggyőzőbbé tesszük.

Ezek a jelenségek számos alacsonyabb rendűnek nevezett civilizációban közismertek. A mieinkben viszont mintha ritkán vagy egyáltalán nem fordulnának elő. Ez végeredményben nagyon markáns társadalmi jelleget ad nekik; hiszen nyilvánvalóan néhány meghatározott, a mieink sorából már kiesett intézmény és hiedelem: a mágia, a tilalmak vagy tabuk stb. meglététől vagy hiányától függenek. Bármennyire sok van belőlük e népek körében, s bármily köztudottak, ezeket a jelenségeket mindeddig — azt hiszem — nem vetették alá mélyebb lélektani és szociológiai tanulmányozásnak. Bartell⁴ és Stoll⁵ jónéhányat idéz közülük, de összekeverik őket a többivel, és nem lépnek túl a legkülönbébb népektől vett tények összegyűjtésén. Ezek a jó öreg könyvek arra mindenesetre elegendők, hogy képet adjanak az ilyen jellegű tények elterjedtségéről az emberiség körében. Mi járjunk el kissé módszeresebben; vizsgálódásunkat korlátozzuk két civilizáció-csoport tényeinek csokrára: az egyik a lehető legalacsonyabb, vagy inkább az ismert legalacsonyabb szintű: ez az ausztráloké; a másik nagyon fejlett, s bizonytal volt viszontagságai: ez az új-zélandi maláj-polinézek, a maorik civilizációja. A megboldogult Hertz és jómagam összeállította kötetekben⁶ leírt jelenségek között fogok tallózni. Az összeha-

⁴ *Medizin der Naturvölker* 10–13. pp.

⁵ *Suggestion und Hypnotismus in der Völkerpsychologie.*

⁶ Hertz a háború előtt Új-Zélandról közzétett dokumentumok javarészét remekül átvizsgálta. Egy nagy művet tervezett, *Bűn és vezeklés az alacsonyabbrendű társadalmakban* címmel, amelynek bevezetője meg is jelent (*Revue de*

sonlítások számát könnyűszerrel lehetett szaporítani; különösen Észak-Amerikában és Afrikában⁷ gyakoriak az ilyenfajta jelenségek, sőt a régi szerzők jól le is írták ezeket. Jobb lesz azonban figyel-műnket két rokon jelenségfajtára összpontosítani, amelyek azonban mégis kellően távol állnak egymástól ahhoz, hogy össze lehessen hasonlítani őket, s amelyeknek természetét és működését önmagában is, és a társadalmi környezethez, valamint az egyénhez viszonyítva is jól ismerjük.

Nem lesz haszontalan, ha röviden leírjuk azokat a mentális, fizikális és társadalmi feltételeket, amelyek közt az ilyenfajta esetek létrejönnek. Fauconnet⁸ például a felelősség és a különböző társadalmak kapcsán, Durkheim pedig számos ausztrál vallási tény: halotti és más rítusok⁹ kapcsán jól leírta a csoportra rátörő erőszak-rohamokat és azokat az erőszakos reakciókat, amelyeknek áldozataivá válhatnak. Az azonban, hogy a csoportban és a csoport által az egyéni tudat teljesen rabul esik, még nem minden. Az ekkor kidolgozódó képzetek a csoport állandó nyomása, a nevelés stb. folytán fennmaradnak, és reprodukálódnak az egyénben. A legapróbb ok miatt is pusztító indulatokat szabadítanak föl, vagy túlfeszítik az erőket.

A kedélyállapot fizikumra gyakorolt hatásának intenzitása annál is figyelemre méltóbb, mivel e népeknél ez utóbbi erősebb, durvább, állatiasabb, mint a miénk. Közismert megfigyelés az ausztrál, de más etnográfiaiban is, hogy a bennszülött teste megdöbbenő fizikai ellenállóképességgel rendelkezik. Akár a napsütés hatása és teljes vagy csaknem teljes meztelenségben élt életük miatt, akár azért, mert környezetük szinte egyáltalán nem fertőző, és az európaiak érkezése előtt eszközeik sem voltak azok, akár az épp ezen életforma által kiválasztódott fajták bizonyos sajátosságai miatt

l'Histoire des Religions, 1921), a többi pedig, remélem, megírhatom majd én, a nagy műhöz készült csodálatos jegyzetek és a fennmaradt jelentős töredékek alapján. A kérdéssel a halálos bűn fogalma kapcsán találkozott. Ebből a dokumentációból bátorkodtam meríteni. Nekem a szavak hatalmába vetett hit eredetével kapcsolatos, Ausztráliára vonatkozó kutatásaim során kellett foglalkoznom ezekkel a tényekkel, s e témakörben az ausztrál bennszülöttekről szóló etnográfiai közleményeket ugyancsak alaposan áttekintettem. Ennek ellenére csak kevés, nehezen hozzáférhető leírásra fogok részletesen hivatkozni, a közismert szerzőket félretekintem.

⁷ Pl. Casalis: *Basulos*, 269. p

⁸ *La Responsabilité*.

⁹ *Formes élémentaires de la vie religieuse*.

(különösen, hogy szervezetükben előfordulhatnak a gyengébb fajtákétól eltérő élettani összetevők, ellenanyagok és egyebek, amelyek kutatását Eugène Fischer kezdte meg, nem sok sikerrel), bármi is legyen tehát az ok, tény, hogy az ausztrálok szervezete még az afrikai feketékhez képest is kitűnik megdöbbentő gyógyulási képességével. A szülő asszony tüstént visszatér teendőihez, néhány óra elteltével talpra áll; a test mély sebei gyorsan behegednek; egyes törzseknél bevett büntetés, hogy az asszony vagy a fiatal férfi combjába kést döfnek; kartörések hevenyészett sínnel is nagyon hamar rendbe jönnek. Mindezek az esetek szöges ellentétben állnak más eseményekkel. Amikor valaki, akármilyen könnyen, megsebesül, semmi esélye a gyógyulásra, ha a lándzsát elvarázsoltanak hiszi; amikor eltöri valamijét, csak akkor jön gyorsan helyre, ha megbékíti a megszegett szabályokat, és így tovább. A kedélyállapot fizikumra gyakorolt ilyenfajta hatásának maximuma természetesen még inkább érzékelhető azokban az esetekben, amikor semmiféle sérülés nincs, s most kizárólag ezekkel foglalkozunk.

Az új-zélandi megfigyelési terület ugyancsak bővelkedik tipikus esetekben, bár az új-zélandiak szervezete már kifinomultabb, és a fizikai behatásokkal szemben kevésbé ellenálló, mint az ausztráloké. Etnográfiájukban, főként hajdan, az európaiak által behurcolt himlő előtt, amely megtizedelte őket, közhelyszerű megjegyzés volt, hogy milyen erősek, egészségesek, sebeik milyen hamar behegednek, s ők maguk milyen gyorsan gyógyulnak, ha kedélyük ép. Minket azonban más szempontból érdekelnek. Valamennyi ember közül az új-zélandi — és minden maláj-polinéz — esik leginkább áldozatául a „pánik”-állapotoknak. Mindenki ismeri a maláj *ámokot*: egy-egy ember (mindig férfi) még ma is, és még a nagyvárosokban is, egy hozzátartozója halálát vagy valami sértést megbosszulandó, „*ámokfutásba*” kezd, s útja során annyi embert öl meg, ahányat csak bír, mígnem végül őt is leterítik. Az új-zélandi és maláj-polinéz emberiség az ilyen fajta felindultság kiváltságos terépe. Hertz egy szerencsés választás jóvoltából itt tudta elemezni az erkölcsi tudat mechanizmusainak megdöbbentő hatásait. Különösen a maoriknál figyelhető meg a morális és misztikus okoknak köszönhető mentális és fizikális képesség-maximum, de az ugyanezen okok miatti legmélyebb depresszió is. Hertz könyvében e bizonyítás minden részlete benne lesz, de nem akarjuk megfosztani az újdonság erejétől.

II. fejezet

Az ausztrál jelenségtípusok

Az ausztrálok csak azt a halált tekintik természetesnek, amit mi erőszakosnak nevezünk. A sebesülés, a gyilkosság, a törés természetes ok. A vérbosszú kisebb erővel irányul a gyilkos, mint a boszorkány felé. Minden más haláleset oka mágikus vagy vallási eredetű¹⁰. Csakhogy Új-Zélandon morális és vallási eredetű események súlykolják az egyénbe azt az egyre inkább elhatalmasodó gondolatot, hogy meg fog halni, sőt általában még a rontásokat is úgy ismerik, hogy főként valamilyen bűn elkövetetésére szolgálnak. Az ausztrál tények viszont fordított arányban mutatkoznak. Tudomásunk szerint elég ritkák az olyan esetek, ahol a halál oka az az elgondolás, hogy valamilyen bűn végzetes következményéről van szó, s kevés ilyet is találtunk, ezek viszont zömmel a totemet, kiváltképpen annak elfogyasztását érintő bűnök¹¹, vagy az egyes korosztályok számára tiltott ételek voltak. Íme két meglehetősen tipikus esete ez utóbbinak, amelyeket Durkheim nem vett figyelembe¹². „Ha egy fiatal wakelbure (fiú vagy kislány) tiltott vadat eszik stb., beteg lesz és valószínűleg elemészti magát, s a szóbanforgó jószág kiáltásait hallatva hal meg.” Az állat szelleme hatolt bele és megöli¹³. A másik eset¹⁴ azok közül való, amelyek a továbbiakban érintenek bennünket. Mc Alpine 1856–1857-ben felfogadott egy fiatal kurnait. Erős, egészséges fekete volt. Egy napon betegen találta. A fiú elmagyarázta, hogy olyasmit csinált, amit nem lett volna szabad. Ellopott egy nőstény opossumot, mielőtt engedélyt kapott volna rá, hogy egyék belőle. A vének fölfedezték. Tudta, hogy nem fog tovább

¹⁰ Lévy-Bruhl e tényeket többször is tanulmányozta az ok fogalma szempontjából (*Fonctions mentales dans les sociétés inférieures* és *Mentalité primitive*).

¹¹ Durkheim meg én gondosan összegyűjtöttük ezeket a tényeket. Felsorolásuk megtalálható a *Formes élémentaires de la vie religieuse* 84. oldalán, 1–4. sz.; vö. 184. p., 2. sz. Ezek főként a közép- és déli területek törzseinél, a narrinyerriknél, az Encounter-öböl-beli törzsnél stb. fordultak elő. Szögezzük le, hogy a yunbeai tabu esetében (Langloh Parker: *Euablayi Tribe*, 20. p.) egyéni totemről van szó, nem pedig a nemzetségről.

¹² Howitt: *Native Tribes of South East Australia*, 769. p.

¹³ A kísértésnek és megszállottságnak ez az esete tipikus a mi szempontunkból is (vö. Szamoa), de az egyén és azon hatalmak kapcsolata szempontjából is, amelyek gonosszá válhatnak, és szelleme helyébe a sajátjukat tehetik.

¹⁴ Uo.

nőni. Hogy úgy mondjam, e hit hatása alatt ágynak dőlt; föl sem kelt többé, és három hét múlva meghalt.

Így tehát erkölcsi és vallási okok az ausztráloknál is okozhatnak halált, szuggesztió révén. Ez utóbbi tény a tisztán mágikus eredetű halálesetekhez is átmenetet képez. Ott volt az öregek fenyegetése. Egyébként, ahogyan a mágiával előidézett számos halál, vérbosszú vagy a tanácsban elhatározott büntetések esetén¹⁵, amelyek alapján véve megtorlások, az egyén, aki az igazságszolgáltatási varázslat áldozatának érzi magát, a szó szoros értelmében morálisan is érintett, s az ausztrál tények együttese nem is áll olyan távol a maoriktól, mint gondolnánk. Mindeközben rendszerint mágiáról van szó. Egy ember, aki elhiszi, hogy megbabonázták, meghal, ez a rideg tény, számtalan esetben. Idézzünk néhány megfigyelt példát, lehetőleg olyanokat, amelyeket régen és jól, lehetőleg pontos események során, sőt természettudósok és orvosok figyeltek meg. Backhouse¹⁶ 1840 előtt elmeséli: Bourne Islandon egy ember úgy hiszi, megbabonázták, megmondja, hogy másnap meg fog halni, és meg is hal. 1865-ben a Kennedy körzetben az Eden házaspárnál¹⁷ egy öreg ír szolgálo egy fekete cseléd lány szemére veti, milyen önző, s azt mondja neki: „Nemsokára meghalsz, ha ilyen kegyetlen vagy.” „A nő egy percig csak nézett, kezeit leeresztette, elsápadt... s kétségbeesve, a szavak hatása alatt, elemésztette magát, és egy hónap se telt bele, meghalt.”

Más szerzők a dologról általánosabban beszélnek. Austin, Kimberley körzet felfedezője¹⁸ 1843-ban megjegyzi a feketék döbbenetes életerejét, és döbbenetes, halálos elgyengülésüket attól a gondolattól, hogy megbabonázták őket. A természettudós Froggitt szerint,¹⁹ ha „egy fekete megtudja, hogy azt (varázslatot) űztek ellene, »waste away with fright«: elemészti magát a félelemtől.” Egy szerző, aki 1870 körül tette megfigyeléseit, látott egy férfit, aki kijelentette, hogy egy bizonyos napon meg fog halni, s meg is halt, „pusztán

¹⁵ Pl. a kurdaicsa, aranda és loritja esetek leírását, Strehlow: *Aranda und Loritja Stamme*, IV, 11, 20. p., stb.; gyász miatti mágia, 34. p. Ausztráliában ritka az öngyilkosság. Strehlow két ízben is elmondja, hogy az arandáknál ismeretlen. „Túlságosan ragaszkodnak az élethez.”

¹⁶ *Narrative of a Visit to the South Australian Colonies*, 1843, 105. p.

¹⁷ C. H. Eden: *My Wife and I in Queensland*, 1872, 110–111. p.

¹⁸ Közzétette Roth: *Royal Geographical Society of Queensland*, 1902, 47., 49. p.

¹⁹ *Notes of a Naturalist in the District of W. Kimberley. Proceedings of Limm. Soc. of N. S. Wales*, 1888, 654. p.

képzelőereje folytán”²⁰. Észak-Victoria hittérítője, Bulmer atya általában nagyon határozottan beszél egyes törzsekről, ahol látott ilyen eseteket²¹. A hittérítő elmondja, (vajon ausztrál-angol keverékmondattal ez? tény vajon?) hogy a kereszténységtől legkevésbé érintett queenslandi törzsek egyikénél, ha nem találnak ellen-rontást, „a vér *go bad* (megromlik), és a megrontott meghal”²².

Megfigyelték azokat az eseteket, amikor az egyén ráadásul meghatározott idő alatt hal meg. Más, elég ritka alkalmakkal, amelyek nem a mágiához, de mégiscsak a társadalmi és a vallási körébe tartoznak: amikor halott jár vissza kísérteni, szintén jeleznek haláleseteket. Ugyancsak Backhouse meséli, hogyan halt meg két nap alatt egy molonbahi fekete: látott egy „sápadt” halottat, aki azt mondta neki, hogy ennyi idő alatt meg fog halni²³. A botanikus Stevens gyilkosa 1864-ben egy hónap alatt éhenhalt a börtönben. A halott a háta mögül nézte²⁴. Egy tökéletesen ártirt dieri monda²⁵ — egy ilyen dokumentum a mi szemünkben bármilyen megfigyeléssel fölé — elmondja, hogyan akart meghalni és halt is meg az isteni ő, Mura Wanmondina, miután tábora elhagyta. Saját magát rontotta meg a tűzescsont-rítussal. Minél jobban kínlódott, annál jobban örült. Úgy végezte, ahogyan akarta.

E szorongató kísértések és betegségek gyógyításának tanulmányozása éppoly tanulságos, mint halálos következményeiké. Ha az ördögűzés mágikus szertartása, az ellen-varázslat hat, az egyén éppoly maradéktalanul meggyógyul, mint ahogyan ellenkező esetben meghal²⁶. Két közelmúltbeli megfigyelő, egyikük orvos, elmeséli, hogyan lehet meghalni a wonkanguruknál a „halálcsontról”: az ember retteg. Ha ez a csont megkerül, a megbabonázott jobban lesz; ha nem, rosszabbul. „Az európai orvostudomány nem ébreszt bizalmat. Nem tehet semmit, nem ugyanabba a kategóriába tartozik, mint a varázslat.”²⁷ Elejétől végéig el kell olvasni azt a történetet,

²⁰ H.-P.: *Australian Blacks (Lachlan River)*. *Australian Anthropological Journal*. Science of M. I. (I. sorozat 1), 100. p. 1. hasáb.

²¹ „The Aborigines of the Tower Murray”, *Royal Geographical Society of South Australia*, V, 13. p.

²² A. Ward: *The Miracle of Mapoon*, London, 1908 (Hey-jel, Roth munkatársával együtt végzett megfigyelések).

²³ *Id. hely*, 105. p. (1850 körül).

²⁴ *Letters of Victorian Pioneers*.

²⁵ Siebert: *Dieri*. *Globus*, XCVII, 1910, 47. p., 2. hasáb.

²⁶ Newland: „Parkingi”, *Royal Geographic Society of South Australia* II, 126. p.

²⁷ Aiston és Horne: *Savage Central Australia*, 1923, 150., 152. p.

amelyet egy kakadu öregember, bizonyos Mukalakki mesélt el a nagy élettan-tudósnak és antropológusnak, Sir Baldwin Spencernek²⁸. Gyerekkorában véletlenül megevett egy olyan kígyót, ami az ő életkorában még tilos volt. Egy öregember meglátta a dolgot. „Mért ettél belőle? kisember vagy még... nagyon beteg leszel”, mondta neki. Ő szörnyen megrémülve kérdezte: „Micsoda? Meghalok?” Mire a vénember fölkiáltott: „Bizony, lassacskán, meghalni”²⁹. Tizenöt esztendővel később Mukalakki rosszul lett. Egy öreg orvoságos ember megkérdezte tőle: „Mit ettél?” Emlékezett a hajdani kalandra, és elmesélte. „Bizony, ma fogsz meghalni”³⁰, felelte a bennszülött doktor. Mukalakki egész nap csak egyre rosszabbul lett. Három embernek kellett támogatnia. A kígyó szelleme belecsavarodott a testébe, időnként kibukkánt a homlokán, sziszegett a szájában stb. Szörnyű volt. Szerettei elég messzire elmentek egy híres orvoságos ember jeles reinkarnációjáért. A nevezett Morpun épp időben érkezett, mert a kígyó és Mukalakki rángásai egyre borzalmasabbak voltak. Elküldte az embereket, csöndben nézte Mukalakkit, meglátta a titokzatos kígyót, megfogta, betette egy orvos-zsákba, s elvitte a maga vidékére, ahol berakta egy vízzel teli gödörbe, s ráparancsolt, hogy maradjon ott. Mukalakki „végtelenül megkönnyebbültnek érezte magát. Bőségesen verítékezett, aludt egy nagyot, másnap reggel pedig kutya baja se volt... Ha Morpun nem lett volna ott, hogy kiszedje belőle a kígyót, meghal. Ezt egyedül Morpunnak volt hatalma megtenni, stb.”

Whitnell³¹ ugyancsak északi (ez alkalommal északnyugati) törzsekről meséli el, hogy a „larlow”-k (totemszentélyek és -szertartások) ilyenfajta, még a kicsi gyerekek szellemére is hatásos gyógyító erővel rendelkeznek. Alapjában véve arról van szó, hogy kinyilvánítsák és helyreállítsák a közösséget a lényegi, szent dologgal. Így például a magát megrontottnak gondoló dieri úgy menekszik meg, hogy nemzetségének, ősenek szent dalát, a *mura-wimát*³² és még egy bizonyos legyőzhetetlenné tett ős dalát is elénekli³³. Egy keresztény eredetű „félvér” dal, amelyről Bulmer számol be, s amelyet

²⁸ *Native Tribes of the Northern Territory of Australia*, 349–350. p.

²⁹ Itt az átok helyettesíti a tabu fizikai-erkölcsi szankcióját.

³⁰ Az átok ismétlése.

³¹ *Customs and Traditions of Aborigines of Western Australia*, Roeburne, 1904, 6. p.

³² Siebert, *id. hely*, *Globus*, XCVII, 1910, 46. p. 2. hasáb.

³³ Wodampa éneke, *uo.* 48. p., 1. hasáb.

egy megtért fekete temetésére szereztek, azt mondja, az elhunyt menedékre lelt a halál elől, „cheered by your helping spirit”. Közép-Ausztrália egyik legjobb etnográfusa³⁴ alátámasztja Guyonnak és Howittnek a Mindari (beavatási és engesztelési) szertartásokkal, valamint az ellen-mágia és az *inticsiuma* rítusokkal kapcsolatos értelmezését. Ezek értelme az volt, hogy megmutassák az embereknek, békességben élnek az egész világgal.

Ezt a mentalitást teljesen áthatja a szavak hatékonyságába és a szerencsétlen cselekedetek veszélyességébe vetett hit. Ugyancsak rettentően foglalkoztatja a lélek békéjének egyfajta misztikuma. S így futnak végleg zátonyra az életbe vetett csekélyke bizodalmak, vagy nyerik vissza egyensúlyukat egy segítő varázsló vagy védőszellem jóvoltából, amely maga is éppúgy kollektív természetű, mint az egyensúly felbillenése.

III. fejezet

Új-zélandi és polinéz jelenségtípusok

Ezek a leírások is egyfajta közös láncszemei a maorik és egész Polinézia etnográfiájának. Egyik legjobb ismerőjük, Tregear³⁵ gyakran visszatért erre a témára. A maorik fizikai állóképessége kivételes és közismert. Talán nem múlja felül a mi kétezer év előtti őseinkét. Mindazonáltal a sebgyógyulások csodálatosak voltak. Tregear figyelemre méltó eseteket idéz: például azét a férfiét, aki igen öreg koráig élt állkapocs nélkül; 1843-ban vitte le egy lövedék. Ezzel az ellenállóképességgel szöges ellentétben áll gyöngeségük a bűn vagy mágia, de még a bármelyikbe vetett jámbor hit okozta betegségek esetén is. A régi és kitűnő szerző, Jarvis Hawaii kitűnő kifejezésekkel írja le az így létrejövő állapotot: a megrontás következménye „az életkedv hiánya” miatti, a „fatal despondency” szelleme vagy a „puszta apátia” okozta halál³⁶. A Marquises-szigetek egyik közmondása már az európaiak megérkezése előtt így szólt: „Bűnösök vagyunk, meghalunk”. A tudatot egyetlen alternatíva uralja, középút nincs. Egyfelől testi erő, vidámság, szilárdság, durvaság és mentális egysze-

³⁴ Worsnop (sajnos keveset írt): „Prehistoric Arts”, *Journal of the Royal Geographical Society of South Australia*, 1886, 11.

³⁵ *Journal of the Polynesian Society* (a továbbiakban *J. P. S.*) II, 71., 73. p.; *Maori Race*, 20. skk.

³⁶ Hawaii, 20., 191. p.: „want exertion to live”.

rűség; a másik oldalon pedig, átmenet nélkül, vagy a gyász, a sértettség határtalan és szüntelen izgatottsága³⁷, vagy pedig a szintén határtalan és szüntelen, minden átmenet nélküli depresszió, az elhagyatottság miatti jajveszékélés, a csüggedés, végül pedig a halál szuggesztiója³⁸. Newman³⁹ úgy véli, hogy ez még a halálozási rátát is érinti. „Kétségtől sok maori hal meg kisebb rosszullét miatt, egyszerűen azért, mert amikor rájuk tör, nem harcolnak a betegséggel, meg se próbálnak ellenállni a pusztításának, hanem takarójukba burkolóznak, és pontosan azért esnek ágynak, hogy meghaljanak. Úgy tűnik, mintha semmi lelkierejük nem maradna, barátaik pedig csak nézik őket, oda se hallgatnak rájuk, nem tesznek semmit, bele-törődnek a beteg szükségtelen végzetébe.” Mindenesetre maguk a maorik így osztályozzák a halál okait⁴⁰: *a*) a szellemek okozta halál (tabuk megszegése, mágia stb.); *b*) háborúban bekövetkező halál; *c*) természetes hanyatlás miatti halál; *d*) baleset vagy öngyilkosság⁴¹. Ezek közül pedig az elsőnek tulajdonítják a legnagyobb fontosságot.

A hiedelmek rendszere tehát ugyanolyan, mint Ausztráliában. Csupán eredményei, s következésképpen e hiedelmek intenzitása oszlik meg másként. A tisztán erkölcsi és vallási fogalmak az uralkodók. A megrontás, a megbabonázás is ugyanazt a szerepet játssza, mint Ausztráliában, de a halálesetek oka többnyire a polinéz ember gazdag, agyafűrt, fellángolásaiban vagy hatásaiban ugyanakkor faragatlan és egyszerű erkölcsisége. Mindenesetre itt van néhány tény, amely e két típus folyamatosságára vall.

Először is, jóllehet a totemizmus Polinéziában, főként Új-Zélandon már eléggé elhalványult, éppen olyan nyomokat hagyott, amelyek segítségével egyes halálozási okokat el tudunk képzelni. Különösen Tongán⁴², ahonnan Mariner elmeséli, hogyan történt meg

³⁷ Egészen a gyilkosságig vagy az öngyilkosságig, mondja Colenso, ld. lentebb.

³⁸ E mentalitás Colensótól származó leírásának összefoglalását (1840 körül gyűjtött dokumentum) ld. in: *Transactions of the New-Zealand Institute*, I, 380. p.

³⁹ „Causes leading to the Extinction of the Maori”, *Trans. N.-Zeal. Inst.* XIV, 371. p.

⁴⁰ Elsdon Best, in: Goldie: „Maori Medical Lore”, *Trans. N.-Z. Inst.* XXXVII, 3. p.; vö. XXXVIII. 221. p.

⁴¹ Láthatólag nem követik el azt a hibát, hogy összekevernék az öngyilkosságot és a halálos depressziót. Ebben — a tuhoe törzs hittudósai körében gyűjtött — felosztásban azonban olyan pontosságot se szabad keresnünk, ami nincs. Így például a háborúban kapott sebek is mágia vagy bűn következményei.

⁴² Mariner–Martin: *Account of the Tonga Islands* II, 133. p.

egy emberrel, hogy miután tiltott teknősbékát evett, megdagadt a mája, és belehalt. A megszegett (totemikus) tabuk azonban főként a Szamoa-szigeteken állnak bosszút. A megevett állat beszél, cselekszik az ember belsejében, tönkreteszi, megeszi és megöli⁴³. A mágia okozta halálesetek is nagyon gyakoriak. Mariner elbeszéli⁴⁴, hogyan kísérti egy nő(szellem) egy fiatal főnök szellemét. A *tohunga* azt mondja neki, hogy két napon belül meg fog halni. Meg is halt. Másutt egy szörnyeteg isten hal meg elvarázsolva⁴⁵. A jóslat miatt bekövetkező halálesetek szintén gyakoriak⁴⁶.

Lényegében azonban a „halálos bűn” miatti halál az igazán gyakori, főként maori földön. A kifejezés egyébként tőlük ered. A számtalan leírás rendszerint roppant körülményeskedő, és tömérdek mitológiai lehetőséget kínál: a lelket nehézzé tették; meg van kötözve, kötelekbe, hálókba, csomókba gabalyodott; távol jár; fogságba esett; nem ő az egyetlen szellem, amely a testben lakik; van egy szomszédja, az kísérti; netán a testre vagy magára a lélekre rontott állat vagy dolog sebezte meg. Mindezek a kifejezések persze ismerősek az ideggyógyász vagy a pszichológus számára, de itt biztos, széleskörű, hagyományos és egyéni alkalmazásukkal van dolgunk.

Nem szabad azonban túlzottan elvonatkoztatnunk az okozatot az októl. A maorik erkölcsileg és lelkiismeretükben nagyon kifinomultak. Hertz szép elemzését ezekről a bonyolult és tipikus mechanizmusokról még tartogatjuk, s csak két utalást emelünk ki belőle: a mágia révén bekövetkező halált nagyon gyakran valami előzetesen elkövetett bűn következményeként fogják föl, s gyakran nem is következhet be másként. És fordítva: a bűn miatti halál gyakran csupán a bűnre készítő mágia eredménye⁴⁷. A kalandba még jóslatok, előjelek, szellemek („aitu”, „atua”) is keveredhetnek⁴⁸. Valóságos tudat-betegségek ezek, amelyek végzetes depresszió-állapo-

⁴³ (Főként salevao hiedelmek.) Turner: *Samoa*, 50., 51. p. Új-Zélandon ezt az elgondolást, úgy tűnik, csak a gyíkkultuszra vonatkozó szankciók esetében alkalmazzák. Goldie, *id. bely*, 17. p.

⁴⁴ I., 109., 111. p.

⁴⁵ (Ngai Tahu mítosza). H.-T. (de Croisilles) in: *J. P. S. X*, 73. p.

⁴⁶ Eldon Best (*Omens*) in: *J. P. S. VII*, 13. p. Ezekről a halálokról, kísértettjárásokról stb. ld. White: *Maori Customs* stb., 1864; Goldie: *Medical Lore*, 7. p.

⁴⁷ A *makuluról*, a mágiáról és a *pahunuról*, az előidézett bűnről ld. Tregear: *Maori Race*, 201. p.

⁴⁸ Tuhoe törzsek. E. Best: „Omens and Superstitious Beliefs”. *J. P. S. VII*, 119. skk. Ha nem a segítő szellem, az atua az erősebb, akkor „wast away”.

tokat idéznek elő⁴⁹, ezt pedig az a bűn-mágia okozza, amely eléri, hogy az egyén hibásnak érzi magát és annak is tűnik⁵⁰. Szerencsére rendelkezésünkre áll erről a jelenségegyüttesről egy hosszú orvosi értekezés. Goldie doktor az egyik legjobb etnográfus, Elsdon Best segítségével megalkotta e tények elméletét, sőt összehasonlító elméletét⁵¹: A fejezet címe: „Gyors lefolyású, végzetes melankólia”, az emberek maguk „szánják halálra” magukat („will to death”)⁵². Íme néhány idézett eset. Barry Tuke (később Sir) doktor ismert egy jó egészségnek örvendő, herkulesi felépítésű embert. Három napba se telt, belehalt ebbe a „búskomorságba”. Egy másik, kitűnő kinézetű, akinek „biztosan nem volt semmiféle belső mellkasi sérülése” „elszomorodott az élettől”; azt mondta, hogy meg fog halni, és tíz nap alatt meghalt. Az orvos által vizsgált esetek többségében ez az időszak két–három nap volt.

Más események történetiek, ezeket Shortlandtól, Taylortól és másoktól vettük át. Mindenki szeme láttára játszódtak le. Amikor az öreg főnök, Kukutai a kormányzó hajójának fedélzetéről meglátta az Északi Fokot és a sziklafalat, a Holtak Földje kapuját, úgy engesztelte ki a lelkeket, hogy alsóneműket dobált ki, először a fedélzeten tartózkodókat — a minisztereket is beleértve —, majd a saját ruháit; „úgy vetette földre magát, hogy már-már az életéért aggódtunk”.

⁴⁹ A *whakapahunuró*, a vétkeztetésről ld. Best (tuhoék): *Maori Magic. Transact. N.-Zeal. Inst.* XXXIV, 81. p.; *Arts of War, J. P. S.* XI, 52. p.: elérni, hogy „a lelkiismeret szorongassa” a megrontott személyt.

⁵⁰ A „vétkeztetésről” (*whakabebe*) ld. Shortland: *Traditions*, 20. p.

⁵¹ *Maori Medical Lore*, 78., 79. p. Az összehasonlítások Andrew Langtól származnak: *Myth, Ritual and Religion* (Atkinson, Lang unokaöccse egy kanak esetről; Fison és Howitt egyik adatközlője Fidzsi-szigeteki és ausztrál esetekről; Godrington Melanéziáról). Goldie a 80. oldalon a thanatománia kifejezéssel él, s azt mondja, hogy az eseteknek se szeri, se száma. Hawaiai egy varázsló, akinek egy európai azt mondta, maga is boszorkány, úgy legyengült, hogy meghalt. A Sandwich-szigeteken (Hawaii) 1847-ben egy járvány során tömegével haltak meg az emberek, nemcsak a betegség, hanem a rettegés és e végzetes búskomorság miatt is. Ezt a járványt *Okuunak* nevezték, mert az emberek visszaküldték (*okuu*) a lelküket, és meghaltak. Fidzsin az emberek járvány esetén ugyanígy képtelenek megmenteni magukat és másokat; azt mondják, „taqayák”, levertek, csüggedtek, rettegnek és elvesztettek minden reményt az életben maradásra.

⁵² 77., 81. p.

De engedjék meg, hogy e konkrét tényeken túl maori irodalmi dokumentumokkal is előhozakodjam. Egy nevezetes dal, Kikokko lányáé, jól összefoglalja a beteg érzéseit⁵³.

Ragyogó Nap, te még az égen maradsz,
 sugaraiddal vörösre festve a Pukihinau ormát.
 Maradj még, Nap, maradjunk együtt!
 ... Sajnos semmit sem mondhatsz, barátnőm (anyám).
 Whir döntött így (a háború és megtorlás istene),
 fejszéjével széthasogatta csontjaimat,
 darabokban vagyok, mint a törzséről
 levágott ág, amely lehullva
 egy reccsenéssel széttörik... stb.
 ... Megtettem. Magamra vettem
 az Istentől jövő halált. (Hertz változata)
 S most itt vagyok hát, elhagyatva,
 segítséget nem várhatok.
 Elsorvadva, elhagyatottan (Hertz, sokkal jobb:
 Kimerülve (lélek nélkül)
 testem fájdalmától (Elnyomva, kimerülten)
 (Hertz, sokkal jobb:)
 Lefekszem meghalni (Ezért fordul a test)
 (a meghalás felé)⁵⁴.

Íme Goldie doktor konklúziója:

„Ez az oly gyakran megfigyelt fatalisztikus hajlam... amely hosszabb-rövidebb ideig tartó depressziós, mély depressziós, majd teljesen életunt szak után halálhoz vezet, babonás félelem hatásainak tudható be, amelyek különösen fogékony idegrendszerre támadnak. (77. p.) [...]

Úgy gondolom, még senki nem próbált magyarázatot adni a melankólia e különös formája miatt bekövetkező halál okára. Az áldozatot közkeletű szóval „halálra szántnak” tartják, de ezt a végzetes kifejeletet nem tulajdoníthatjuk komolyan a vadember akaraterejének. A maori szellem legfőbb jellegzetessége az instabilitás. Mentális egyensúlya ezernyi apró-cseprő eseménynek van kiszolgáltatva; külső körülmények játékszere. Miután agya nem volt alávetve hosszabb és módszeres erkölcsi és intellektuális művelésnek, hi-

⁵³ Goldie másolata (79. p.) nem ér fel se a teljes szöveggel, se C. O. Davis fordításával: *Maori Mementoes*, 192. p. (szöveg), 191. p. (fordítás), főként pedig azzal nem, amit Hertz készített. Goldie kihagyta a Naphoz szóló — teljesen euripidészi — hivatást.

⁵⁴ Egy másik dal leírja a testbe ezúttal mágia révén betelepedett állat zaklatásait.

ányzik belőle a magasan civilizált népekre jellemző mentális egyensúly. A legjelentéktelenebb dolgokért sír vagy nevet; az öröm- vagy bánatkitörések egy szempillantás múlva el is illannak... (Goldie itt számos példát idéz).

Ebben a „Csendes-óceáni hisztériának” nevezett különös mentális állapotban a beteg egy előzetes depressziós szak után hirtelen izgatottá válik, kést vagy valami fegyvert ragad, keresztülrohan a falun, összekaszabol mindenkit, aki az útjába akad, vég nélkül rombol, míg kimerülten össze nem rogy. Ha nem talál kést, megesik, hogy elrohan a sziklákig, az óceánba veti magát, s csak úszik, mérföldeken át, míg ki nem mentik, vagy bele nem fullad. A szigeteken ez az erőszakos hisztériás izgalom éppoly általános, mint az ellentétes állapot, a hirtelen és mély depresszió... (Ezután egy spiritiszta szeánsz tragikus végkifejletének leírása következik. A halott egyik húga meghallja a szellemet, izgalomba jön, a földre veti magát, elhatározza, hogy utána megy, és néhány órán belül megöli magát.)

Adva van tehát egy rendkívül emocionális nép, melynek agya állandóan ingatag egyensúlyi állapotban leledzik, túlzott izgatottságnak vagy mély búskomorságnak alávetve; egy nép, amely nem fél a haláltól, s ahol az élet fenntartásának ösztöne megdöbbenően gyenge; mélyen babonás, a gonosz isteneknek és a fekete boszorkányoknak korlátlan rontó hatalmat tulajdonít, s ha itt valaki jelesebb mértékben rendelkezik e mentális jellegzetességekkel, és meggyőzi magát arról, hogy egy hatalmas isten vagy *tobunga* (boszorkány) áldozata, a heveny idegsokk az egész idegrendszert „lebénítja”; ez pedig nem áll ellent a bekövetkező dermedt kábulatnak; az egyén teljesen önmagába fordul, nem képes szabadulni bűne rettentő voltának és esete reménytelenségének eszméjétől; egy képzelt melankólia reménytelen áldozatává lesz. Teljesen hatalmába keríti egy mindent elsöprő illúzió; megsértette az isteneket; meg fog halni. Nem érdeklik a külvilág dolgai; a morbid állapot egészen kiéleződve összpontosul; az idegi depresszió nagy; testi energiaveszteség lép föl, s ez a másodlagos depresszió fokozatosan minden szervre áterjed; a vitális funkciók lecsökkennek, a szív működés elégtelen, a nem akaratlagos izmok elernyednek, s végül beáll a teljes „anergia” vagyis a halál. Az egyensúlyát veszített szellem harc nélkül esik el a rárontó babonás rettegés sokkjának hevésségétől” (79–81. p.).

Ezt a konklúziót így, ahogy van, átgondolásra ajánlom. Orvosi szempontból elavult nyelvezete mellett is fontos, és minden bizonnyal örökértékű lesz.

E tények jelentőségét nehéz lenne eltúlozni. Az általunk ismeretek közül csak néhányat idéztünk. Fejezzük is be. Az egyik legjelentősebb és legtragikusabb eset a Chatham-szigeti morioriké, akiket a maorik 1835-ben legyőztek, lélekszámuk 2000-ről 25-re apadt. Közülük az egyik, Shand, a tolmácsuk elmeséli, hogyan hurcolták őket a Déli szigetre, s mit mondtak legyőzőik⁵⁵:

A maorik azt mondták: „Nem azok miatt csökkent le ennyire a számuk, akiket megöltünk. Hanem amikor rabszolgává tettük őket, nagyon gyakran holtan találtunk rájuk reggel a házukban. A saját tapujuk megszégése ölte meg őket (kénytelenek voltak olyan dolgokat csinálni, ami megsértette a tapujukat). Nagyon tapus népség volt ez.”

Ismerjük Jób híres szövegét⁵⁶, amely szintén mélyen megfelel sok, szerintünk abnormális gondolkodásmódnak, de amelyek e civilizációkban egyáltalán nem voltak abnormálisak:

„Akkor nyitja meg az emberek fülét, és megpecsételi megintetésökökkel, hogy eltérítse az embert a rossz cselekedettől, és elrejtse a kevélységet a férfi elől. Visszatartja lelkét a romlástól és életét, hogy azt fegyver ne járja át. Fájdalommal is bünteti az ő ágyasházában, és csontjainak szüntelen való háborgásával. Úgy, hogy az ő ínye undorodik az ételtől, és lelke az ő kedves ételétől. Húsa szemlátomást aszlik le róla; csontjai, a melyeket látni nem lehetett, kiülnek. És lelke közelget a sírhoz, s élete a halál angyalaihoz.”

Íme a tények. Bármiféle pszichopatológiai és neuropatológiai megvitatásuktól megkímélem Önöket. A szemtanúk, még az orvosok is mind azt mondják, ebben az esetben nincs semmiféle látható sérülés vagy hallgatózással megállapítható betegség. Nem tudom. Sürgős megfigyelésekre lenne szükség. Önök talán ösztönözhetnék ezeket.

Nekem szociológusként az is elég, ha irányt mutatok arra felé, ahol sok példával találkoztam, és — a szabályszerűek között — mindenesetre abnormalitásukban gyakoriakat. Ezt is ígértem.

⁵⁵ Shand: Morioris. *J. P. S.* III, 79. p.

⁵⁶ *Jób* 33:16–22 (vö. *uo.* 15). [Magyarul Károli Gáspár fordításában idézzük.]

Ezen kívül, e jelenségek abból a fajtából valók, amit szerintem sietve kellene tanulmányozni: oda tartoznak, ahol a társadalmi természet nagyon közvetlenül kapcsolódik az ember biológiai természetéhez. Ez a páni félelem, amely a tudatban mindent szétbomlaszt, egészen addig, amit életösztönnek nevezünk, főként magát az életet bomlasztja szét. A lélektani láncszem látható, szilárd: ez a tudat. Ez azonban nem valami nagy; a megigézett vagy halálos bűnben leledző egyén elveszti életének irányítását, választási lehetőségeit, függetlenségét, egész személyiségét.

Ráadásul ezek a tények a „totális” tények közé tartoznak, amelyeket véleményem szerint tanulmányozni kell. A pszichikus, vagy inkább a pszicho-organikus figyelembevétel itt még a komplexus leírásához sem elegendő. A társadalmat kell figyelembe venni. És megfordítva, életünknek ezt az egyetlen töredékét, társadalmi életünket vizsgálni nem elég. Láthatjuk, hol is helyezkedik el pontosabban Durkheim „homo duplex”-e, s hogyan gondolhatjuk el kettős természetét.

Végül e kettős szempontból, a tudat egészének és a viselkedés egészének szempontjából e tények, úgy vélem, érdekesek. Szembeállítják a helytelenül „primitívnek” nevezett emberek „totalitását” azoknak az embereknek a „széttagoltságával”, akik mi vagyunk, akik átérezzük személyiségünket, és ellenállunk a kollektivitásnak. Egy ausztrál vagy maori egész jellemének és életének instabilitása szemmel látható. Ezek a kollektív vagy egyéni „hisztériák”, ahogyan Goldie még nevezte őket, nálunk már csak klinikai vagy botránykrónikai esetek. De ez volt az a burok, amelyből lassacskán kibontakozott a mi erkölcsi szilárdságunk.

Végezetül engedjék meg, hogy megjegyezzem: ezek a tények megerősítik és kiterjesztik az anómiás öngyilkosság elméletét, amelyet a szociológiai bizonyítás mintaképének tekinthető könyvében Durkheim tárgyalt⁵⁷.

Szeged

Marcel Mauss
Fordította: Saly Noémi

⁵⁷ *Le suicide*. Magyarul: *Az öngyilkosság*. Budapest, 1982.